

انسان، محیط و بیماری از نگاه خردمندان ایرانی

روح اله دهقانی*

چکیده

اندیشه ارتباط بیماری ها با محیط در حدود ۲۴۰۰ سال پیش به وسیله بقراط در رساله آب، هوا و مکان بیان گردید. است در ایران اندیشه ارتباط بیماری ها با محیط از سابقه و قدمت دیرینه ای برخوردار بوده است. این موضوع را نه تنها پیش کسوتان عرصه پزشکی و بهداشت بلکه عرفا و شعرای ایران باستان نیز به آن توجه داشته و می دانسته اند که یک بیماری بخصوص، ممکن است ویژه منطقه خاصی باشد و به این موضوع آگاهی داشته اند که ممکن است یک بیماری با داروهای متفاوتی درمان شود. عوامل اصلی تاثیر گذار در سلامتی انسان شامل وراثت، محیط طبیعی غیر زنده، محیط طبیعی جاندار و محیط فرهنگی، اقتصادی، اجتماعی و سیاسی است. در فرهنگ ایرانی نقش وراثت، محیط و یا اثر متقابل آنها در شکل گیری سلامت و بیماری در متون پزشکی و تاریخی به روشنی بیان شده است. بنابراین توجه به این موضوع ضرورت پیدا می کند. بکارگیری راه کاری های این متون ارزشمند می تواند نقش مهمی در کاهش انواع بیماری های جسمی و روحی ایفا نماید. سازمان بهداشت جهانی باید بیشتر به نقش عامل انسانی و نهاد های وابسته به آن در ایجاد بیماری توجه نماید و کوشش نماید تا میزان عوامل مختلف محیطی را در بروز بیماری ها مشخص کند. هدف این مقاله نشان دار کردن این بخش از تفکرات از نگاه خردمندان ایرانی در بهبود کیفیت زندگی و یا سلامت در جامعه است.

واژگان کلیدی: انسان، محیط، بیماری، مدیریت، خرد.

* استاد، تلفن: ۰۱۱۱۵۵۵۰۱۱۱ (+۹۸۳۶۱)، نشانی الکترونیکی: dehghani37@yahoo.com

۱. گروه مهندسی بهداشت محیط دانشکده بهداشت و رئیس مرکز تحقیقات عوامل اجتماعی موثر بر سلامتی، دانشگاه علوم پزشکی کاشان.

مقدمه

این اندیشه که عوامل گوناگون محیطی و جغرافیایی، رفتاری، اجتماعی و اقتصادی سیاسی در بروز و پراکندگی هر بیماری تأثیر داشته از سابقه و قدمت دیرینه ای برخوردار است. در حدود ۲۴۰۰ سال پیش بقراط در رساله آب، هوا و مکان گفته است که اگر خواسته باشی حرفه پزشکی را به صورت درست به کارگیری باید اول از فصول مختلف سال و اثراتی که بر امراض دارند آگاه باشی. دوم، انواع بادهای سرد و گرم، بادهای اختصاصی هر منطقه و بادهای معروف را بشناسی و سوم هنگامی که به یک شهر غریب وارد می شوی باید از موقعیت شهر و اینکه در معرض بادهای یا رو به طلوع، به سوی شمال یا جنوب یا غروب آفتاب قرار گرفته است، مطلع شوی زیرا هر یک اثرات متفاوتی بر امراض خواهد داشت. باید کیفیت آب شرب شهر را بشناسی باید از چگونگی زمین اطلاع حاصل کنی که آیا خشک و بدون علف و یا مرطوب و پردرخت است، آیا در پستی قرار گرفته و محدود است یا در ارتفاع قرار داشته و سرد است. باید بدانی که آیا مردم شهر در پی خوردن و نوشیدن و تفریح هستند و یا مردمانی سخت کوش و زحمت کش می باشند [۱]. در ایران اندیشه ارتباط بیماری ها با محیط از سابقه و قدمت دیرینه ای برخوردار بوده است این موضوع را نه تنها پیش کسوتان عرصه پزشکی و بهداشت بلکه عرفا و شعرای ایران باستان نیز به آن توجه داشته و می دانسته اند که یک بیماری بخصوص، ممکن است ویژه منطقه خاصی باشد و حتی نسبت به این مسئله مهم که یک بیماری واحد در نقاط مختلف کشور، ممکن است با داروهای متفاوتی درمان شود، آگاهی داشته اند. این موضوع نشان دهنده توجه به اختلاف در انتشار محیطی و جغرافیایی بیماری های مختلف است. مولانا اندیشمند و نابغه ای ایرانی که ۸۰۰ سال پیش در بلخ متولد گردیده است ولی حرفه او پزشکی نبوده است [۲] چنین بیان نموده است :

نرم نرمک گفت شهر تو کجاست
که علاج درد هر شهری جداست
و اندر آن شهر از قرابت کیستت
خویشی و پیوستگی باجیستت

ابن سینا در مورد تأثیر ویژگی های فردی، بر بروز بیماری ها معتقد است و چنین بیان می نماید که «بیماری هائی وجود دارد که ارثی هستند و از نسلی به نسل دیگر انتقال می یابند، این را نیز بدان، که ممکن است ایجاد سنگ در کلیه و مثانه ارثی باشد. درد مفاصل و بویژه نقرس، ارثی است و از پدر به کودک، منتقل می شود. برخی از بیماری ها نژادی هستند و خاص طایفه یا ساکنان منطقه ای می باشند و یا در میان آنها شایع هستند. در هر کسی بر حسب مزاج در عمر، نژاد و نوعیت نژادی، روی آورها بر بدن و روی آورهای روانی تفاوت هائی هست و هر حالتی رهنمونی است برای تشخیص سلامت و بیماری انسان» [۳]. این بدان معنا است که این دانشمند و پزشک ایرانی معتقد بوده است که عوامل گوناگون جغرافیایی، ژنتیکی، اجتماعی، فرهنگی

در بروز بیماری و سرانجام آن نقش دارد. اندیشه های این دانشمند بزرگ در حوزه پزشکی و بهداشت در حال حاضر نیز قابل بررسی و یا بکارگیری در شناسائی، درمان و پیشگیری بعضی از بیماری ها می باشد [۴]. نادانی و ناآگاهی جوامع از بزرگ ترین مشکلات بشری است زیرا جامعه نادان به راحتی مورد حمله انواع بیماری ها قرار می گیرد و به هر چیزی تن می دهند. خرد توانمندترین سلاح برخورد با این مشکلات و گرفتاری ها است [۵ و ۶].

خرد گر سخن برگزیند همی

همان را گزیند که بیند همی (فردوسی)

این مقاله مفاهیم انواع محیط را در ایجاد سلامتی یا روی دیگر سکه یعنی بیماری نشان می دهد سپس نقش و ارزش دانائی را در تمامی زمینه های اساسی ایجاد یک محیط سالم، جهت ارتقای سلامتی در تمام ابعاد مورد گفتگو قرار می دهد و سرانجام توصیه هائی را از دیدگاه خردمندان به منظور ایجاد جامعه سالم ارائه می دهد.

عوامل اصلی تأثیر گذار در بیماری و سلامتی انسان

عوامل تأثیر گذار در بیماری و سلامتی انسان را به صورت خلاصه می توان در ۴ گروه یا دسته شامل، وراثت، محیط طبیعی غیر زنده، محیط طبیعی جاندار و محیط فرهنگی، اقتصادی - اجتماعی و سیاسی است [۷]. این بدان معنی نیست که به طور قطع بیماری های موجود در یک جامعه از تأثیر عوامل خاص بوجود آمده است، لیکن نشان می دهد اثرات بعضی از عوامل چهار گانه فوق در ایجاد آنها نمود بیشتری یافته است. بنابر گزارش سازمان بهداشت جهانی در ۸۰ کشور در حال توسعه عوامل محیطی نقش اساسی در بیمار سازی آن جوامع داشته است [۸].

در این گونه کشورها نقش محیط فرهنگی، اقتصادی - اجتماعی و سیاسی بیشتر از همه در وضعیت بهداشتی و یا سلامتی انسان نقش ایفا نموده و می نماید. در خیلی از کشورهای در حال توسعه عوامل بیماری زای خطرناک نقش کمتری در ایجاد درد رنج و مرگ میر نسبت به نوع ساختار فرهنگی اجتماعی - اقتصادی و سیاسی ایفا می نمایند. بروز، گسترش، فراوانی و کشتار عوامل بیماری زای عفونی و غیر عفونی بیشتر از همه معلول محیط های فیزیکی، طبیعی، اجتماعی - فرهنگی، اقتصادی، سیاسی و رفتاری همان جامعه است [۹ و ۱۰]. این عوامل بیماری زا در بستری رشد و گسترش می یابند که امکان بروز را برای آن فراهم نماید، به این عوامل بیماری زا می توان به عنوان ارگانیزم های فرصت طلب نگاه و توجه نمود. که در شرایط مناسب چهره خود را نشان می دهند. اثر تفاوت های فرهنگی، اقتصادی - اجتماعی و سیاسی و میزان رفاه را می توان در یک کشور مانند هند یا کشورهای دیگر در آفریقا با یک سیستم مدیریتی مشاهده نمود [۱۱-۱۳]. چگونگی پراکندگی و گسترش عوامل بیماری زای عفونی یا محیطی در بین مردمان جوامع هر منطقه از قانون مندی شناخته شده ویژه خود پیروی می نماید. همین قانون

جامعه نادان به راحتی مورد بهره کشی قرار می گیرند و به هر چیزی تن می دهند. در آینده نزدیک به دلیل افزایش جمعیت دنیا، جنگ های دامنه دار برای انرژی، آب، خاک و زیستگاه یا قلمرو به طور چشم گیری افزایش خواهد یافت.

در این شرایط نقش عوامل بیماری زای زیستی مانند عوامل عفونی به صورت عادی کاهش خواهد یافت ولی نقش سلاح جنگی بیشتر خواهد شد. بنابراین سازمان بهداشت جهانی باید بیشتر به نقش عامل انسانی و نهاد های وابسته به آن در ایجاد بیماری توجه نماید و کوشش نماید تا به نقش این عامل در بروز بیماری ها به پردازد. آگاهی بخشی در این مورد و ارائه راه کارهای مناسب و تلاش در جهت آن می تواند جوامع را بیشتر واکنش پذیر نماید. ناآگاهی انسانی درد بزرگ جوامع گوناگون است، که داروی درمان و پادزهر آن خرد است. که در فرهنگ ایران جایگاه والائی دارد [۴ و ۵ و ۶].

یکی از راه چاره های اصلی حل این مشکلات در بند نمودن آفات یا واکنش کردن مردم است همان طوری که بر سر ویروس آبله آمد و یا بر سر ویروس فلج کودکان خواهد آمد. در بند نمودن آفات از راه آگاهی بخشی جوامع امکان پذیر است راهی که فردوسی در هزار سال پیش در پیش پای مردمان قرار داده است. این مرد بزرگ توجه به خرد و خردمندی را برای حل مشکلات جوامع انسانی نشان دار نموده است. خرد و خردمندی مقوله ای پرورشی است که از طریق الگوسازی و بدون استفاده از زور با تاکید بر نیک اندیشی، نیکوکاری و نیک گفتاری و آموزش مفاهیم پاک اخلاقی و دینی، جوامع می توانند آدم را از مراحل ذاتی، ابتدائی و پست نیازهای حیوانی به مراحل عالی کرامت یعنی انسان بی ریا و بی دروغ برسانند. در چنین ساختاری انسان خردمند همان حقی را که برای خود می خواهد برای دیگران هم آرزو می نماید [۴].

اثرات عوامل چهار گانه در تعیین وضعیت سلامتی و بیماری افراد ساکن در مناطق گوناگون جغرافیایی از محلی به محلی، شهری به شهری یا از کشوری به کشوری تغییر می نماید. در هر جامعه متخصصان رشته های مختلف باید بتوانند در حوزه کاری خود به شکل مناسب چارچوب این محیط را در ایجاد مشکلات و ناهنجاری های روحی و جسمی مورد کندوکاو قرار دهند [۵ و ۶].

جامعه ای که نتواند مشکلاتش و دلیل پیدایش آنها را بررسی و تحلیل نماید مرگ آن دیر یا زود رخ نشان خواهد داد. در نزد ایرانیان نور یا روشنائی همان خرد است که با عشق می توان آن را به کنج تاریک خانه ها و پایه های نادانی و تاریکی ها و نفرت ها تاباند و آن را به گوشه رینگ پس راند. لازم است دانایان و خردمندان به بررسی چگونگی اثر بر مسائل درونی جامعه خود پرداخته و راه حل های مناسب را ارائه دهند. البته مدیران هر جامعه هم بایستی برای حل مشکلات اجتماعی جامعه به نظرات اهل خرد توجه نمایند هر گونه بی توجهی به نظرات خردمندان پی آمد زیانبار برای جامعه در بر خواهد داشت [۴].

مندی درک کار عوامل زیستی بیماری زا و بر خورد منطقی و سازو کار با عوامل بیماری زای فوق آسان تر نشان می دهد، ولی ساختار فرهنگی اجتماعی - اقتصادی هر جامعه با نوع قوانین و فرهنگ حاکم بر آن شکل گرفته است. رفتارهای بیمار ساز جوامع بشری ناشی از غرایض ابتدائی یا به معنای دیگر غرایض حیوانی انسان بوده، که در قالب های گوناگون و رنگ و لعاب های متنوع نمود پیدا کرده است. حیوان درون انسان از هر درنده و گزنده ای و میکروبی در روی زمین خطرناک تر است. به تعبیر فریدون مشیری در نهاد هر انسانی گرگی خیره سر وجود دارد که باید آن را همیشه پائید و لگام زد و گر نه او بر انسان فرمان روایی می کند [۱۴].

می توان گفت فعالیت عوامل زیستی مانند میکروب ها در ایجاد بیماری از بستر یک محیط مساعد استفاده می کنند این محیط مناسب را بهتر از همه روابط اجتماعی اقتصادی سیاسی انسان ساز فراهم می نماید. بنابراین درندگی عوامل زیستی خود معلول علت های بزرگ تر محسوب می شوند [۴]. راه های مبارزه و پیشگیری از عوامل خطر ساز محیطی مانند گرد غبار صنعتی و مواد شیمیایی، عفونت، آلودگی و آسیب ناشی از عوامل زنده مانند انگل های پلاسمودیوم، تریپانوزوما و کیست هدا تیک، میکروب های جنس مایکوباکتریوم، پرسینیا، ای کولا، بولیا، تریپونما، ویروس های عامل تب خونریزی دهنده کریمه کنگو، تب دانگ، ای بولا، هانتان، ایدز و تعداد زیادی دیگر، و جانورانی مانند مارها و جانورانی سمی و درندگان، برای انسان امروزی شناخته شده است کافی است شرایطی فراهم شود تا حتی نادارترین مردم جهان از نحوه انتقال و گسترش این عوامل آگاه شوند، براحتی می توانند آن را کنترل کرده یا از آن دوری نمایند. اما انسان امروزی در بیشتر جوامع گرفتار عوامل بدتر از عامل های فلج کودکان، سل، سرطان و مالاریا شده است. در این شرایط آزار این بیماری ها کمتر و ناچیزتر از اثر آنان است.

در شرایط اقتصادی - اجتماعی و فرهنگی بوجود آمده توسط نمادهای بیماری در جهان، عوامل فلج کودکان، سل و مالاریا به عنوان میکروب های فرصت طلب تخت گاز می تازند. بنابراین نخست باید ریشه عوامل این بیمار سازان بزرگ در سطح دنیا، مورد توجه سازمان های بهداشتی کشوری، منطقه ای جهانی قرار گیرد. زیرا توجه به معلول های بیمار ساز عفونی و محیطی در طی سال های گذشته علیرغم کوشش های فراوان و ارزشمند کارشناسان و مدیران سازمان بهداشت جهانی، به جز موفقیت های نسبی در بعضی از بخش های جهان، در نقاط دیگر نتیجه مطلوبی، در بر نداشته است. موفقیت های سازمان بهداشت جهانی در جوامعی که کارشناسان متخصص و دلسوز بر آن حاکم بوده اند، قابل تقدیر است. برای مثال می توان کاهش میزان مرگ و میر نوزادان را در ایران را نشان داد در نقاط مختلف دنیا تلاش های مفید و ارزشمند به علت کم بها بودن ارزش های انسانی مانند کوبیدن آب در هاون بوده است.

نادانی و ناآگاهی جوامع از بزرگ ترین مشکلات بشری است زیرا

بدانگه شود تاج خسرو بلند که دانا بود نزد او ارجمند
به نادان اگر هیچ روی آوری سر تخت خود زیر پای آوری
(فردوسی)

برای همگان باشد [۱۵].
همی گویم و گفته ام بارها بود کیش من مهر دلداده‌ها
پرستش به مستی است درکیش مهر
بروندن زین حلقه هشیارها (علامه طباطبائی)

نتیجه گیری و پیشنهادها

کاهش خطرات ناشی از عوامل مختلف فقط با شناخت ابعاد آنها امکان پذیر است این امر با اهداف سازمان بهداشت جهانی همخوانی دارد [۱۶ و ۱۷]. نشان دار کردن هر نوع عامل بیمار سازی و تک زدن به نادانی و جهل در تمامی عرصه های محیطی در حوزه های زیستی، اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی فقط با خرد و دانش امکان پذیر است در نزد بزرگان این مرز و بوم رویش و زایش تنها ناشی از خرد و خردمندی است که می تواند ماندگار، مفید، اثر گذار و پیش برنده برای هر جامعه باشد. خردمند و فرزانه کسی است که با همه فرهنگ ها حشر و نشر دارد و دینا دیده و دنیا شناس است. مهم نیست که از کجا آمده باشد. جوامع انسانی با توجه به چالش های آینده می توانند دو راه را انتخاب کند راه اول راه زندگی که بر محور احترام به انسان و راه دوم راه غریزی یعنی راه مرگ، نیستی و هلاکت خواهد بود. خردمندان در این زمینه بیشتر از همه مسئول هستند [۱۸ و ۱۹].

این عالم ازدهاست وز آن رو ترا خرد
پادزهر زهر این قوی و منکر ازدهاست (ناصر خسرو)

تقدیر و تشکر

این مقاله در مرکز تحقیقات عوامل اجتماعی موثر بر سلامت نگارش شده است بدین وسیله از شورای پژوهشی این مرکز سپاسگزاری نمایم.

نیازهای روزافزون جامعه امروزی به اصل بزرگ خرد ورزی، دانش و آگاهی بر کاهش بیماری و کنترل آن ها، باور به اصل برابری انسان ها، نگاه از بیرون و درون به پدیده های بیماری زا، نقش خود انسان به عنوان خطرناک ترین آفات بر علیه جامعه خویش، ضرورت ساختارمندی یک برنامه آموزشی به منظور برآورد کردن اهداف فوق را گریز ناپذیر می نماید تدوین این برنامه آموزشی مورد نظر با استناد به منابع علمی، تاریخی، سیاسی و فرهنگی ارزشمند امکان پذیر است در تدوین این برنامه آموزشی برای بیشتر کشورهای دنیا علاوه بر منابع علمی نو و جدید، اندیشه های بومی، فرهنگ زلال و پاک ایرانی با آموزه های بزرگ اخلاقی، فلسفی، علمی، دینی، تاریخی و اداری بوده است که در آن سلامتی و بهداشت و ارزش های والای انسانی و توانمندی و دانش و آگاهی وی را جان و زندگی می داند [۲۰].

جان نباشد، در خبر، جز آزمون
هر که را افزون خبر، جان اش فزون (مولوی)

توانا بود هر که دانا بود

ز دانش دل پیر برنا بود (فردوسی)

برای بیمار نشدن باید به بسیاری از عوامل بجز باکتری ها، ویروس ها توجه کرد. زندگی در یک جامعه انسانی، سالم با معیار های علمی نوین، سالم و باورمند به قانون، بی کینه و نفرت، بی خشونت، مدارا، بردبار در برخورد با باورهای دیگران، احترام به حقوق انسان های دیگر یا هر گونه مهر ورزی، انسان دوستی می تواند موجب افزایش انرژی و شادمانی و در نهایت سلامتی اساسی روحی و روانی

ernment of the Netherlands through the Bank-Netherlands Partnership program.(2008), Poverty, Health and Environment ,Placing Environmental Health on Countries' Development Agendas.

[۸].جسم آبادی، محمود . (۱۳۷۱). "تاریخ طب در ایران"، انتشارات دانشگاه تهران، جلد اول، قبل از اسلام، چاپ دوم، ۵۰۸ صفحه..
[۹].وزین پور نادر.(۱۳۶۹). "برگزیده قصاید حکیم ناصر خسرو قبادیانی". انتشارات امیر کبیر.

[1].Orfanos, C. (2007). "From Hippocrates to modern medicine". Journal of the European Academy of Dermatology and Venereology, 21: 852–858.

[۲].بلخی مولانا جلال الدین(۱۳۷۳)"کلیات دیوان شمس تبریزی". انتشارات نشر طلوع.

[۳].ابن سینا، حسین.(۱۳۷۰). "قانون در طب، ترجمه عبدالرحمن شرفکندی". کتاب پنجم- چاپ دوم.

[۴]. فردوسی حکیم ابولقاسم.(۱۳۸۲). "شاهنامه"، متن کامل چهار کتاب اصلی و سه داستان الحاقی، انتشارات امیر کبیر.

[۵]. فرای، ریچارد ان،(۱۳۶۳) "عصر زرین فرهنگ ایران"، ترجمه مسعود رجب نیا، چاپ دوم: تهران انتشارات سروش.

[۶]. فره وشی بهرام(۱۳۷۴). ۱۳۷۴ ایرانویچ ۱۳۷۴. انتشارات دانشگاه تهران

[7].Bonita, R., Beaglehole, R., Kjellström, T.(2006).2nd edition, "World Health Organization".

[8].Prüss-Üstün, A., Corvalán, C. (2006). "Preventing disease through healthy environments. Towards an estimate of the environmental burden of disease". World Health Organization.

[9].Smith, K.R., Corvalán C.F., Kjellström, T. (1999). "How much global ill-health is attributable to environmental factors?" Epidemiology, 10(5):573-584.

[10].Merrill, R.M. (2008). "Environmental Epidemiology :Principal and Methods ", Joneses and Bartlett Publishers.

[11].Atkinson, A. (2003). "Multidimensional deprivation: Contrasting social welfare and counting approaches", Journal of Economic Inequality, 1(1), 51-65

[12]. Chopra, M. (2003). "Risk factors for under nutrition of young children in a rural area of South Africa", Public Health Nutrition, 6(7), 645-652.

[13].Alkire, S., Santos, M.E. (2011)." Acute multidimensional poverty: A new index for developing countries, Proceedings of the German Development Economics Conference", Berlin 2011, No. 3

[14].<http://www.pehrest.ir/?PageName=NewsDetail&ID=419&Language=1>

[15].<http://www.bultannews.com/fa/news/178112/>

[16]. WHO (2002). "The World Health Report: Reducing Risks, Promoting Healthy Life". Geneva: WHO.

[17]. DFID, Danida, "the World Bank and the Gov-